

175 éves a megzenésített Himnusz

1823. január 22-én fejezte be Kölcsey Ferenc Csekén *Hymnus* című költeményét „a’ Magyar nép zivataros századaiból”. A mű először 1829 decemberében jelent meg nyomtatásban az *Aurora* folyóiratban, Kölcsey első verseskötetében pedig 1832-ben látott napvilágot. De még azelőtt a Pesti Casino akkor alakult olvasó társaságának megnyitása alkalmával is felolvasták, melyről barátja így számolt be a költőnek: „Az első olvasás múlt pénteken történt, ’s én valék a’ szerencsés első olvashatni – a’ Te Hymnusodat: Áld meg Isten a’ Magyarat etc. etc – Nem arra értve, hogy én olvastam, de megnyittathatott e az olvasás méltóbban? Barátom, bizonyos ünnepiséget ada, legalább adhata e’ darab a’ megnyíló intézetnek.”¹ Igazi elismerést, általános ismertséget azonban egy bő évtizeddel később majd a megzenésítés hoz a versnek s költőjének.

Mindössze két évig, az 1843–1844-es esztendőkből állt igazgatóként a pesti Nemzeti Színház élén Bartay András (Endre), a reformkor bölcsész polihisztorja, kulturális vezetőségének kiemelkedő képviselője. Tevékenységének, kezdeményezéseinek máig ható eredményei mind a nemzeti opera, mind zenei szimbólumaink megszületése. Erkel Ferenc szakmai életének pedig egyik, ha ugyan nem a legsikeresebb esztendeje volt 1844, elég ha csak a *Hunyadi László* – ez év januárjában – 175 évvel ezelőtti bemutatójára, vagy mostani „zenei főtémánkra”, a *Hymnus* komponálására gondolunk.

Bartay alighanem a *Gotterhalte* – az akkor hivatalos osztrák himnusz – ellensúlyaképpen is 1843 kora tavaszán zeneszerzői pályázatot hirdetett Vörösmarty Mihály *Szózatára* írandó népmelódiára. Ennek nyertese – mint köztudomású – Egressy Béni lett, dallama máig meghatározó része nemzeti és egyházi ünnepeinknek. (Arról azonban kevesebben tudnak, hogy az eredetileg énekhangra és zongorára komponált mű zenekari hangszerelését utóbb Egressy barátja és alkotótársa, Erkel Ferenc készítette el.) Őt magát is megragadta a téma, de a nemzeti színházi bírálóbizottság tagjaként nem pályázhatott. „*Erkel Ferencz karmesterünk is készíte a Szózatához zenét, melly mint tudjuk és bizonyosan tudjuk, nem csak a’ jutalmazottnál jobb, de magában is jó, ’s a’ Szózat lángeszű költője tetszését is megnyeré, de a’ szerző által jutalomra be nem adaték; kérjük ezért a’ nemzeti színház igazgatóját, énekeltesse el a’ színpadon ezt minél előbb, legalább kárpótlásul, ’s felszerkentéseül azon reménynek, hogy lesz nem sokára egy a’ hazát keresztülriadó nemzeti dalunk.*”² Alig egy héttel később, május 30-án ezt a Szózat-megzenésítést is bemutatták a Nemzeti Színházban. Erkel műve mintegy másfél évszázadnyi szunnyadás után Tarczai Zoltán karnagy inspirációjára, Bárdos Lajos kórusfeldolgozásainak köszönhetően vált ismertté.³

Egy másik írásból ugyancsak kiderül, hogy a nemzeti himnusz iránti vágy Vörösmarty versének megzenésítése után sem lankadt: „*Minden nemzetnek megvan a maga néphymnusa, mellyel királyát élteti. A brittnek GOD SAVE THE KINGje, a németnek GOTT ERHALTEJA*

1 Bártfai László, a költő barátjának levele Kölcseyhez.

2 Pesti Hírlap 1843. május 25. 250. sz. 344.

3 HYMNUS – a Ciszterci SZENT ALBERIK Kórus a Magyar Millenniumra készített CD-felvétele 4. track (SACD001 2000, 2002) *Erkel Ferenc: Szózat. Vez.: Somogyváry Á.*

A Nemzeti Színház az 1840-es években, Franz Sandmann litográfija Rudolf Alt után
(Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok)

stb. A magyar még nem bir illyennel. Avvagy kevesebb loyaltás melegítené keblünket? Bizonyosan nem. [...] Be dicső volna birni egy nagyszerű néphymnuszt, mellyre Vörösmartynk' koszorúzott koboza és Erkelünk' gyönyörű lyrája egyesülnének. Rajta dicső magyar költér! [...] Hadd éltsessük mindnyájan a jó királyt, ki magyar nyelven beszél nemzetéhez!⁴ Az utolsó mondat nyilvánvalóan gesztus volt az uralkodó felé, azonban sokkal inkább tetten érhető a reformkori gondolat; a hangsúly a magyar nyelven és a néphymnuszon van.

Néhány napra rá, 1844. február 29-én Bartay igazgató „... ismét 20 arany pálya díjt tűz ki a' legjobb népmelodiáért – KÖLCSEY FERENC KOSZORÚS KÖLTÖNK' HYMNUSÁRA' ének és zenekarra téve. [...] A [...] pályaművek beküldésének határnapja 1844 május 1ső napja...”⁵

A Honderü jó három hónappal későbbi beszámolója szerint „... egy több műkedvelő urakból alakult választmány” június 15-én hozott egyhangú határozata szerint: „A beküldött 13 műek közül – melyek között számos dicséretreméltó szerzemény van – legtökéletesbnek, minden megkívántatóságot magában leginkább egyesítőnek lenni találtatott (pedig közértelemmel) az I. számmal, és 'Itt az írás olvassátok' [sic] jeligével ellátott pályamű, melly a mondott díjat nyerendi...”⁶ Amint az írásból is kiderül, Erkel – mert övé volt az egyes számú pályamű – jeligeként Kölcsey *Vanitatum Vanitas* című versének első két sorát idézte, a nyomda ördöge azonban itt is közbeszólt: „Itt az írás forgassátok, Érett ésszel, józanon...” A „műkedvelő urak” összegzést pedig érdemes kicsit pontosítani, hiszen a grémium Petri-

4 Honderü 1844. február 24. 8. sz. 244–245.

5 Regélő Pesti Divatlap 1844. március 3. 18. sz. 284.

6 Honderü 1844. június 22. 25. sz. 810.

chevich Horváth Lázár elnökletével többek között olyan neveket takart, mint Szigligeti Ede, vagy Vörösmarty Mihály.

Ahogy azonban – a pályázat jellegű volta miatt – két kivétellel nem tudjuk beazonosítani szerzőikkel a további himnuszokat, úgy keletkezésük pontos sorrendjére sincs megbízható adatunk, bár itt nyilvánvalóan mindössze néhány nap, esetleg hét eltérésről beszélhetünk. Ismerjük a pályázaton indultak, valamint a műveiket zsűrizők nevét, bizonyosak azonban csak abban lehetünk, hogy Erkel adta be darabját először, s hogy a döntés során az ő *Hymnus*át ítélték egyöntetűen a legjobbnak. A további hat dicséretes pályamű közül másodikként Egressy himnusát emelték ki. Ezek első nyilvános bemutatására a Nemzeti Színház díszelőadásán került sor három héttel később, 1844. július 2-án. Az Erkel megzenésítésével együtt dicséretre méltott műveket Egressy Béni, Molnár Ádám, Travnyik János, Elias Marton, illetve Seyler Károly tollából ismerhette meg a közönség.

Amikor 1994-ben a 150. évfordulót emlékhangversennyel ünnepeltük a Zeneakadémián, Falvy Zoltán, Somfai László és Legány Dezső korábbi kutatásaira támaszkodva még csak három – az Országos Széchényi Könyvtár Népszínházi térében megtalált – kompozíciót mutathattunk be. Nevezett zenetudósaink ugyanis nem nyugodtak bele Fabó Bertalan Erkel-emlékkönyvének ezen állításába: „A többi pályaművek között akadt nem egy érdekes, de fájdalom, azok hangjegyei elvesztek.”⁷ Az akkori hangverseny-konceptió alapján különböző felekezetű egyházi együttesek; a Baár-Madas Református Gimnázium, a kőbányai Szent László-templom, valamint a Központi Rabbiképző Intézet kiváló kórusai adták elő a fellelt pályázati himnuszokat, végül pedig – a Marosvásárhelyen élő zongoraművész-kar nagy ükunoka, Szőnyi Zoltán vezényletével – együtt Erkelét.

Az Országos Széchényi Könyvtárban szerzőnév nélkül előkerült a cappella, vagyis hangszerkíséret nélküli „*Himnusz Kölcseytől*” jellegű mű (OSZK. Népszh. 335) lefelé hajló dalamú, magyaros jellegét az e korszak zenéjét jellemző, a további pályaművekben is megidézett tárogatómotívum ismétlődése erősíti.⁸ (A mai generációk számára ez már inkább talán *A Tenkes kapitánya* című film zenéjéből ismert.)

Erkel Ferenc 1845-ben, Barabás Miklós litográfiája (Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok)

7 Fabó Bertalan: Erkel Ferenc emlékkönyv. Bp., 1910.

8 HYMNUS – a Ciszterci SZENT ALBERIK Kórus a Magyar Millenniumra készített CD-felvétele 6. track (SACD001 2000, 2002) „*Himnusz Kölcseytől*”. Vez.: Somogyváry Á.

Egy háromszólamú férfikari *Hymnus-torzó*, ahogy utóbb elneveztük (OSZK. Népszh. 792/56) teljes zenekari kísérete elveszett, arra csak a megmaradt kórus szólamanyagának szünetjelei utaltak; háromszor 8 ütem bevezetés, közjáték és befejezés. Ennek pótlására a kor stílusismeretének birtokában Sugár Miklós zeneszerző-karmestert kértem fel 1993 őszén, aminek eredményeképpen igényes műgonddal rekonstruált pályamű született.⁹

A 8. sorszámú „*Bár babérral nem illettek Csak a gúnytól kíméljete. Egy régi Író*” jeliségű és aláírású négyszólamú vegyeskari darab (OSZK. Népszh. 1344) szerzője minden bizonynyal tisztában volt azzal, hogy az úgyszólván „*tisztán magyar zenei gyökerű mezőnyben*” számára nem teremhet babér egy németes hangvétellű, auftakttal – azaz zenei felütéssel – kezdődő, indulószerű himnusz-próbálkozással. Érdekes ráadásként említenéd, hogy a korabeli kopista – kottamásoló – elvettette az írást, s a „*Hozz rá víg esztendő*” sor első szava helyett „*Küldj rá...*” kifejezést alkalmazott, s azt is (alighanem a Kecskemét–Szeged környéken hagyományos módon ö-ző) „*Köldj rá...*” formában.¹⁰

Szívós kutatómunka és a szerencsés véletlen egybeesése folytán aztán a Magyar Millennium esztendeje előtt még további két pályaműre sikerült rálelni. A Nemzeti Színház iratárában kutató Berlász Piroska megtalálta a „*Szenteld Óh Magyar Hazádnak...*” jeliségű, négyszólamú férfikari, zenekar-kíséretes kotta partitúráját (OSZK. Msmus 10869). A pályázati himnuszok közül eme ízes, verbunkos stílusú darabjának sajátossága a kórusműtől szervesen elkülönülő utójáték: egy 8 ütemes, karakteres fuvolaszóló zenekari kísérettel.¹¹

Egressy Béni *Hymnusza „Isten áld[d] meg a’ Magyarat”* jelisével pedig végül a Zenetudományi Intézetben Major Ervin hagyatékából került elő (C-388 sz. Fond. 2/58). Érdekes – egyfajta kisebb mintán vett felmérésnek, akár „tetszési indexnek” is felfogható –, hogy a 2000-ben készített lemezünkről annak sajtótájékoztatója után kivétel nélkül minden, a témáról hírt adó médium kuriózumként Egressy himnusát játszotta le.¹²

A pályaművek bemutatása után visszatérve Erkel *Hymnusának* korabeli fogadtatására; míg az *Életképek* című lapban Ney Ferenc őszinte lelkesedéssel írt „*zenészetünk egyik [új] díszéről*”, addig a konkurens *Regélő Pesti Divatlap* árnyaltabban fogalmazott: „*Miután a 6 dicséretre méltatott himnusz dalt az operai chorus eléneklé, s ezek közt Egressy Bénéit és Travnyikét leginkább megtapsolá; elvégre a játék után Erkel Ferencz pályanyertes műve adaték elő, mely nemzeti jelleme, magasztos művészi kifejezése, s hathatós harmóniája által egyaránt kitűn, de magán viselvén a hymnus szelleméhez alkalmazott templomi zene bélyegét, a nép ajkán visszhangra nem fog találni.*”¹³

E jóslat azonban nem vált be. Augusztus 10-én az óbudai hajógyárban a Széchenyi gőzhajó avatási ünnepségén már hivatalos keretek között, a nemzet himnuszaként adták elő a vízrebocsátást kísérő *Rákóczi-indulót* követően: „... *végre ütött az óra s erőteljes diapasonokban*¹⁴ *kezde zengeni ama fölséges néphymnus, mellyet Kölcseynek és Erkelünk’ egyesült lantjaik teremtének. Szent lelkesedés rezgé át a hallgatóságot az erősmellű férfiak és csengő hangu énekesnők’ minden szavára, melly erélyezve az érczhangszerek’ teljes harmóniája által, valóságos nemzeti hymnuszá magasult. Három izben álla be általános szent szünet, és három izben ismételteté a nemzet’ hymnusa.*”¹⁵ Öt nappal később, Magyarok

9 HYMNUS – 7. track: „*Hymnus-torzó*” – Sugár Miklós rekonstrukciója, km.: MÁV Szimfonikus Zenekar.

10 HYMNUS – 8. track: „*Bár babérral nem illettek, csak a gúnytól kíméljete.*” km.: MÁV Szimfonikus Zenekar.

11 HYMNUS – 5. track: „*Szenteld Óh Magyar Hazádnak*” km.: MÁV Szimfonikus Zenekar.

12 HYMNUS – 9. track: *Egressy Béni: „Isten áld meg a’ Magyarat”* km.: MÁV Szimfonikus Zenekar.

13 *Regélő Pesti Divatlap* 1844. július.

14 Hangterjedelemben.

15 *Honderű* 1844. augusztus 17.

Nagyasszonyának ünnepén a Rákos mezején zászlószentelési misén az úrfelmutatás alatt már ötvenezer ember előtt hangzott el Erkel fohásza. Nyomatásban pedig a nyár végén jelent meg „Tekintetes Deák Ferencz úrnak” szóló ajánlással Erkel kiadójánál, Wagner József zenemű-kereskedőnél.

Ezt követően a *Himnusz* népszerűsége fokozatosan nőtt, az előadások és a kottakiadás jóvoltából a '48-as események idejére országosan elterjedt, ismertté vált. Március 15-én Katona József Bánk bán című drámájának előadása közben a Nemzeti Színház közönsége lelkesítő, gyújtó hangulatú zenét követelt; a *Rákóczi-induló*, majd a *Marseillaise* után a „Meghalt a cselszövő...”-kórus csendült fel Erkel *Hunyadijából*. Petőfi *Nemzeti dalát* Egressy Gábor, a zeneszerző nagy formátumú színész testvére szavaltta el, melyet népdalok, végül a *Hymnus* és a *Szózat* követett.

A szabadságharc leverését követően a nemzeti ellenállás, a lassú konszolidáció éveiben pedig az egység zenei szimbólumává, a nemzeti érzelmeket leginkább kifejező népénekké vált Erkel műve. Országos jelentőségű alkalmakkor hangzott el, többek között Kölcsey síremlékének avatásán 1856-ban Csekén, a kiegyezést megelőző országgyűlés megnyitása napján Ferenc József bevonulásakor, és 1894-ben Kossuth ravatalánál a budai dalárda előadásában.

Megosztottság jellemezte a márciusi forradalom ötvenedik évfordulóján, 1898-ban rendezett ünnepséget; a polgárság a Nemzeti Lovardában a *Hymnust* énekelte a beszédek után, a szocialisták ezzel szemben tüntetően a *Marseillaise*-t, a Nemzeti Múzeumtól a várba tartók pedig felváltva a *Kossuth-nótát*, s az előzőeket.

1903-ban Rátkay László képviselő jóvoltából legitimációs kísérlet történt az egységes magyar himnusz törvénybe iktatására, ez azonban meghiúsult Széll Kálmán miniszterelnök válasza nyomán, aki semmi problémát nem látott a *Gotterhalte* éneklésében. Az első világháború és Trianon veszteségei azonban megint inkább a *Hymnus* éneklését erősítették.

A kommunista diktatúrában a hatalom képviselői szakítani akartak történelmi szimbólumainkkal. Révai József, Rákosi népművelési minisztere 1952-ben Kodály Zoltán 70. születésnapjának köszöntését látta a legalkalmasabb pillanatnak arra, hogy úgyszólván felszólítsa őt egy új himnusz komponálására, melynek szövegét terveik szerint Illyés Gyulának kellett volna megírnia. Széll Jenő visszaemlékezése szerint Révai „... az obligát pohár bor oldottabb hangulatában ekként fordult Kodályhoz: „Van még a tanár úrnak egy adóssága velünk szemben.” A bizalmas hangra mintha egy jéghegy válaszolt volna: „Nekem? Magukkal szemben? Micsoda?” – „Írjon nekünk a tanár úr új himnuszt!” Mire Kodály csak annyit mondott: „Minek? Jó a régi.” Ő ekkor már óriási nemzetközi tekintélynek örvendett, számára zeneszerzőként nyilvánvalóan akár kísértést is jelenthetett volna a felkérés, mégis pillanatnyi habozás nélkül volt ereje, tisztessége és bátorsága ellentmondani az eszközökben nem válogató hatalom képviselőjének, s nem átengedni az akkor már több mint egy

Himnusz-kotta
Erkel Ferenc autográf írásával
 (Országos Széchényi Könyvtár,
 Zeneműtár, Ms. mus. 1/b)

évszázadot megért történelmi-zenei szimbólumot pillanatnyi politikai érdekek. S ha ebben a kérdésben meghátrálásra kényszerült is a hatalom, arra azért évtizedeken keresztül gondosan ügyeltek, hogy a *Himnusz*t közösségi énekként továbbra se énekelhessék; felvétel kizárólag az eredeti Esz-dúrban készülhetett, melyben csak a szoprán éneklte a dallamot.¹⁶

Sok történelmi hányattatás után a *Hymnus* státusa 1989. október 23-tól törvényesen is rendeződött, amit a 2011-ben elfogadott *Alaptörvény*ünk is megerősít, hogy „a Magyar Köztársaság himnusza *Kölcsey Ferenc Himnusz* című költeménye *Erkel Ferenc zenéjével*”.

Erkel művét annak 1844. évi keletkezése óta többen átdolgozták, sokféle átírat született belőle. Közülük több mint két generáció óta máig a legismertebb Dohnányi Ernő hangsze-

relése. A történelmi hűség kedvéért azonban tisztázni kell, hogy bár ezt a változatot a XX. század egyik valóban legkiválóbb magyar muzsikusa hangszerelte, a kották (majd a felvételek) összehasonlításából mégis egyértelműen kiviláglik, hogy *Dohnányi feldolgozása – különösen a magyaros zenei elemek tekintetében, azok teljes elhagyása miatt – az eredeti Erkel műtől lényegesen különbözik.*¹⁷ Ahogy ő megkomponálta a korabeli Nemzeti Színház zenekarára a ma ismertnél jóval puritánabb hangszereléssel, verbunkos stílusjegyekkel, apró nyújtott ritmusokkal, 32-ed felfutásokkal a vonós szólamokban, és a nándorfehérvári diadalt, valamint a pozsonyi diákkort idéző harangszóval a bevezető és a záró ütemekben. Ezen fontos eltérések figyelembevételével az Erkel által írt nemzeti fohász karaktere, ritmusa, tempója megalapozottan vélelmezhetően jóval frissebb, gyorsabb volt a mai gyakorlatból ismertnél, illetve a felvételek révén megszokottnál. Az eredeti mű verbunkos jellege, s ebből fakadó tempója idővel azonban nemcsak megkopott, de lassan a feledés homályába is merült. A mindmáig egyetlen kottahű felvételt 2000-ben, a Magyar Millennium esztendejében készítettük el Esz-dúrban a Ciszterci Szent Alberik Kórus és a MÁV Szimfonikus Zenekar közreműködésével.¹⁸ Ugyane CD-n elsőként, az egyházi gyakorlatban majd’ egy évszázada jelen lévő – Lukin László tanár úr egykori szótalányával élve: a „közének” számára – B-dúr transzpozícióban is rögzítettük a művet.¹⁹

Szervátiusz Tibor Erkel-emléktáblája a régi Zeneakadémia falán (Debreczeni-Droppán Béla felvétele)

16 Somogyváry Ákos: A reformkori Nemzeti Színház kezdeményezései. A Szózat és a Hymnus megzenésítése, kései utóéletük. Zeneszó 2010. január 24.

17 Az Erkel Ferenc Társaság közleménye „Az Olimpia előtt a magyar Himnusz olimpiai felvételéről” – 2016. 08. 01.

18 HYMNUS – a Ciszterci SZENT ALBERIK Kórus a Magyar Millenniumra készített CD-felvétele 12. track (SACD001 2000, 2002) *Erkel Ferenc: Hymnus*. Közreműködik: MÁV Szimfonikus Zenekar. Vez.: Somogyváry Á.

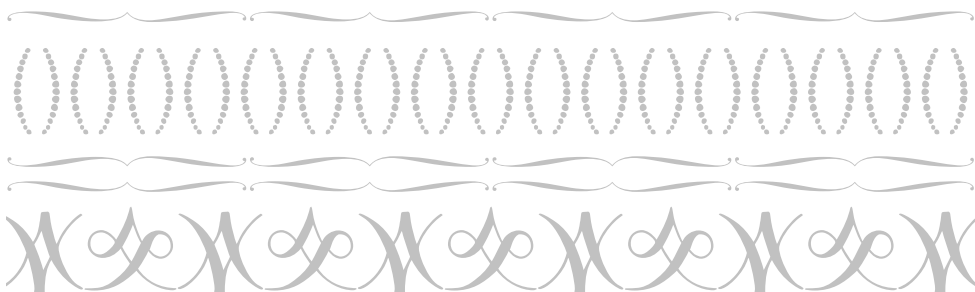
19 HYMNUS – a Ciszterci SZENT ALBERIK Kórus a Magyar Millenniumra készített CD-felvétele 1. track (SACD001 2000, 2002) *Erkel Ferenc: Hymnus* (közének számára B-dúrban – Sugár Miklós letétje), km.: MÁV Szimfonikus Zenekar. Vez.: S. Á.

Az ezt követő időszak átíratái, olykor tartalmilag is önkényes, gyakorta erősen vitatható színvonalú feldolgozásai, illetve előadásai miatt 2013. március idusán a magyar zenei élet reprezentáns szakmai szervezeteivel²⁰ állásfoglalást tettünk közzé Magyarország legfőbb zenei szimbólumának, Erkel Ferenc Kölcsey Ferenc versére írt *Hymnusának* védelmében. Ebben többek között „Kérjük mindazon szervezeteket, intézményeket, állami és kormányzati szerveket, magyar külképviselőket, melyeknek mindenkori feladata, felelőssége az autentikus magyar himnusz megszólaltatása, hogy Erkel fohászatát eredeti – a korabeli Nemzeti Színházi apparátusra komponált – formájában, vagy az utóbbi évtizedekben kialakult szokásjogra tekintettel esetleg Dohnányi Ernő újrhangszerelésében tegyék hozzáférhetővé, adják elő és semmiképp ne adjanak teret a Himnusszal kapcsolatos zenei kísérletezéseknek. Annak érdekében, hogy a Himnusz betölthesse »közének« funkcióját, kérjük, hogy olyan alkalmakkor, amikor remélhető, elvárható a közös éneklés, ott B-dúrban szólaljon meg a mű.”²¹

Ezt követően 2013 nyarán a Magyar Olimpiai Bizottság felkérésére készítettünk újabb – ezúttal zenekari, énekelhető B-dúr hangnemű – felvételt Erkel eredeti partitúrája alapján a MÁV Szimfonikusokkal a NOB számára, sportolóink hazai és nemzetközi versenyeken történő méltó, ugyanakkor autentikus zenei delegálására.²²

S végül – bár kifejezetten nem a *Hymnus* keletkezési körülményeihez kapcsolódik, ám a keletkezés évének egyezősége, valamint mondanivalójának máig is érvényes aktualitása miatt – még egyszer, utoljára visszakanyarodnék a 175 esztendővel ezelőtti évhez. Akkoriban a korszak nemzeti törekvéseinek művészeti, később politikai központja volt a Nemzeti Kör. Ennek szállásavatóján, október 13-án hangzott el Erkel Ferenc Garay János versére írott *Köri kördal* című négyzólamú kompozíciója a Nemzeti Színház férfikara előadásában. Szövegének legfontosabb üzenete az ősi magyar átok, a széthúzás megszüntetése, az összefogás szükségessége.²³ Úgy hiszem, e mű is máig ható jelentőséggel, aktualitással bír.

Somogyváry Ákos

20 Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem, Magyar Kórusok, Zenekarok és Népzenei Együttesek Szövetsége, Magyar Muzsikusz Fórum, Magyar Szimfonikus Zenekarok Szövetsége, Magyar Zenei Tanács, Magyar Zenetudományi és Zenekritikai Társaság, Magyar Zeneszerzők Egyesülete, Erkel Ferenc Társaság.

21 <http://erkeltarsasag.hu/index.php?page=menupont&oldal=208>

22 <http://olimpia.hu/magyarorszag-olimpiai-es-sport-himnusza>

23 FERENC ERKEL CHORAL WORKS – Hungaroton Classic HCD 32863 3. track: *Erkel Ferenc: Köri kördal* – Pécsi Bartók Béla Férfikar. Vez.: *Lakner Tamás* DLA.